

О. М. ПРИХОДНЮК

Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я

(розвідки 1968—1969 рр.)

Територія Середнього Подністров'я після об'єднання Перемишлянської, Звенигородської і Теробовлянської земель Володимиром Володаревичем у 1141 р. входила до складу Галицького князівства. У цей час тут сформувався адміністративний район з центром у Бакоті¹, відомий за літописами під назвою «Пониззя»*. Головними містами району були Бакота, Ушиця, Калос, Кам'янець та інші. Збереглися літописні згадки про міжусобну боротьбу за володіння Пониззям² та відголоски класової боротьби феодальнозалежного населення у давньоруський час³.

Уривчасті писемні повідомлення недостатні для повного висвітлення історії та культури Середнього Подністров'я періоду Київської Русі. Існуючі прогалини мають заповнити археологічні джерела. Велику роботу по дослідженню археологічних пам'яток провів Б. О. Тимошук на правому березі Дністра⁴. Менше досліджено лівий берег середньої течії ріки. Відомі розкопки скельного монастиря в Бакоті, здійснені наприкінці минулого століття. Невеликі роботи по дослідженню дитинця та посаду літописної Бакоти провів І. С. Винокур⁵. Розвідкові роботи на городищі в с. Гринчук провадив П. О. Раппопорт⁶. Давньоруські об'єкти виявлені також у Луці-Врублівській⁷.

Недостатня вивченість давньоруських пам'яток лівобережжя Дністра примушує уважніше поставитися до нових археологічних джерел, які стали відомі в останні роки завдяки роботі Інституту археології АН УРСР та Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. На Середньому Дністрі виявлено ряд нових поселень та городищ давньоруського періоду (рис. 1). На деяких з них проведені невеликі археологічні розкопки.

Поселення

1. с. Атаки Кельменецького району Чернівецької області (пункт 17).

На східній околиці села в урочищі Долина, на першій терасі правого берега Дністра висотою близько 3 м трапляється давньоруська кераміка. В берегових зсувах простежено культурний шар товщиною до 1 м.

2. с. Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 10).

На лівому березі Дністра, в 0,5 км від північної околиці села, на краю другої тераси висотою близько 12 м розташоване поселення площею 300×100 м. На поверхні виявлено давньоруську кераміку.

3. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 19).

Багатошарове поселення зі скіфським, давньоруським і черняхівським культурним шарами розташоване на лівому березі Дністра, у 1,5 км на південний схід від с. Бакота і в 1,5 км на захід від с. Наддністрянка, в урочищі на Клинці.

З давньоруських об'єктів тут виявлено кілька господарських ям. Знахідки давньоруського часу представлені керамікою (рис. 2, 3—5), залізною сокирою (рис. 3, 4), залізними ножицями (рис. 4, 5), скляними браслетами та ін.

4. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 18).

Поселення розташоване в 2 км на південний захід від села, на першій терасі лівого берега Дністра заввишки до 3 м. В берегових зсувах на глибині 0,3 м від сучасного рівня простежено культурний шар потужністю 0,2 м з давньоруською керамікою.

5. с. Бережанка Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 8).

На території села, на лівому березі р. Жванчик розташоване поселення площею 200×80 м. На поверхні зібрано уламки посуду, перепалену глину тощо.

6. с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 15).

Приблизно в 4 км від села, в урочищі Дубина, на низькій ділянці першої надзаплави лівого берега Дністра заввишки 5—6 м в оголених берегах і на поверхні протягом 150 м трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 18, 20).

7. с. Вільхівці Мельниці Подільського району Тернопільської області (пункт 3).

Від південно-східної околиці села на першій і пологіх схилах другої тераси лівого берега Дністра тягнуться велике давньоруське поселення або ланцюг поселень завдовж-

* Назва «Пониззя» відтворює низинне географічне розташування території Середнього Подністров'я відносно центра Галицької землі.

ки 2—2,5 км і завширшки 100 м. У берегових оголеннях на глибині 1 м від сучасної поверхні добре простежується культурний шар потужністю до 0,5 м, в якому виявлено давньоруську кераміку (рис. 2, 7; 4. 1, 13), залізні шлаки, залізні стержень і ніж (рис. 3, 1, 2).

8. с. Гордівиці Хотинського району Чернівецької області (пункт 4).

На правому березі Дністра в 1,5 км на захід від села в урочищі Лички, на першій терасі заввишки 3 м розташоване давньоруське поселення розміром 400×100 м.

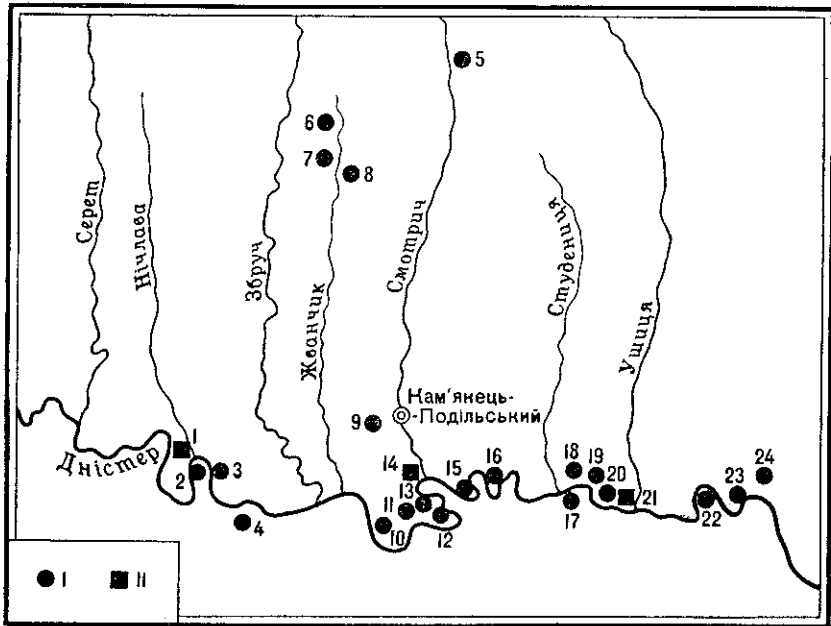

Рис. 1. Схема розташування давньоруських пам'яток XII—XIII ст. на Середньому Дністрі:

I — поселення; II — городища.
1 — Устя (Тернопільська область); 2 — Перебиківці; 3 — Вільхівці; 4 — Гордівиці; 5 — Городок; 6 — Демківці; 7 — Юрківці; 8 — Бережанка; 9 — Довжок; 10 — Бабшин; 11 — Слобідка Малинівська; 12 — Каветчина; 13 — Сокіл; 14 — Устя (Хмельницька область); 15 — Велика Слобідка; 16 — Мар'янівка; 17 — Атаки; 18, 19 — Бакота, 20, 21 — Стара Ушиця; 22 — Непоротове; 23 — Малий Берег; 24 — Рудківці.

В берегових зсувах простежено контури кількох заглиблень, заповнених давньоруською керамікою (рис. 4, 3, 11, 12, 14). Одне з них виявилось напівземлянкою завглибшки 1 м.

9. с. Городок, Городоцького району Хмельницької області (пункт 5).

Поселення розташоване на північно-східній околиці села поблизу цегельного заводу, на лівому низькому березі р. Смотрич. На площі 100×50 м трапляються фрагменти давньоруської кераміки. В окремих місцях простежено плями жител у вигляді скупчень кераміки, перепаленого каміння, печини тощо.

На протилежному березі ріки під час дослідження слов'янського поселення третьої чверті I тисячоліття н. е. була виявлена давньоруська напівземлянка. Вона прямокутна в плані (розміром 3,5×2,8 м) і заглиблена на 0,6 м від сучасної поверхні (рис. 5, 6). Житло орієнтовано стінами майже за сторонами світу. В центрі споруди на рівні долівки розчищено глинобитне, кругле в плані вогнище діаметром 1,5 м. У північно-західному кутку лежав жорновий камінь діаметром 0,7 м. Поблизу вогнища знайдено фрагменти давньоруської кераміки (рис. 4, 4, 19) та уламок скляного браслета синього кольору. Біля житла знайдено залізну стрілу завдовжки 6 см (рис. 3, 3).

10. с. Демківці Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 6).

В 4 км на схід від села, на правому березі р. Жванчик, в урочищі Кринички, на площі 350×300 м зібрано велику кількість давньоруської кераміки, перепаленої глиняної обмазки тощо.

11. с. Довжок Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 9).

На території села на правому березі безіменного струмка, в урочищі Долина лісу, на площі 70×40 м зібрано фрагменти давньоруської кераміки.

12. с. Каветчин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 12).

На лівому березі Дністра, в 0,5 км на північний захід від села виявлено давньоруське поселення, яке займає край і підвищену ділянку першої тераси заввишки 2—7 м. У відслоненнях берега на глибині 0,25—0,30 м простежується культурний шар потужністю 0,2—0,3 м.

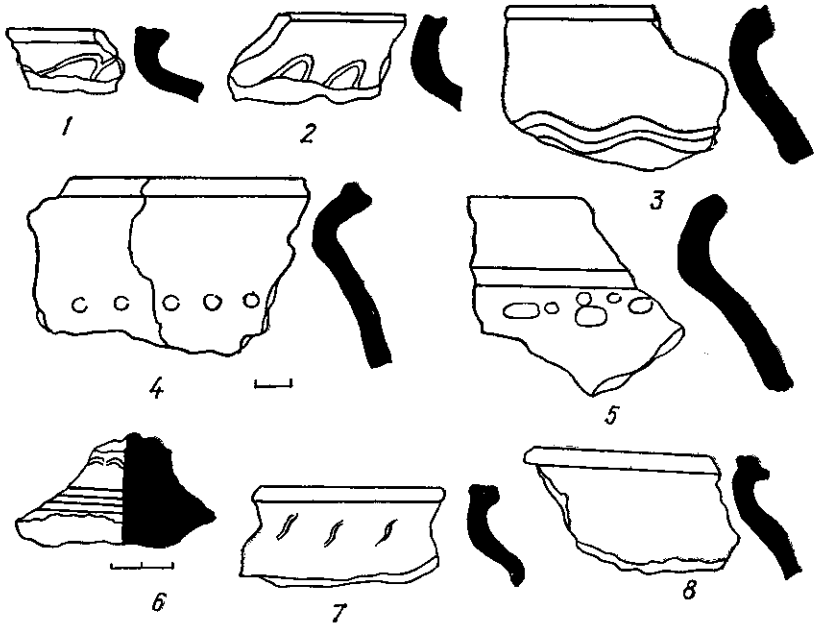

Рис. 2. Зразки давньоруської кераміки XII—XIII ст. з території Середнього Подністров'я:

1, 2, 6 — Устя (Тернопільська область); 3—5 — Бакота; 7 — Вільхівці; 8 — Малий Берег.

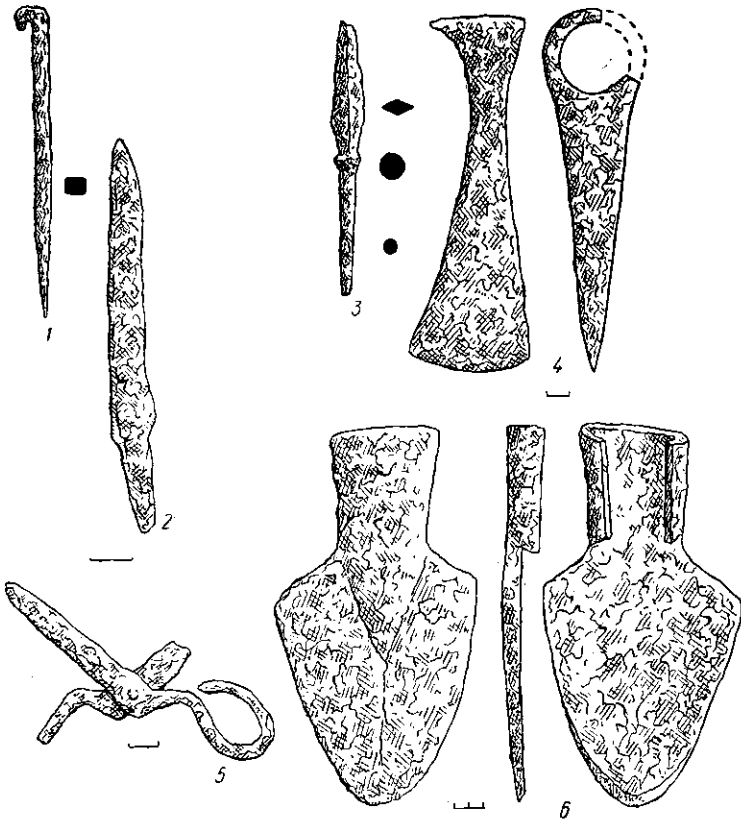

Рис. 3. Залізні вироби давньоруського часу з Середнього Подністров'я:

1, 2 — Вільхівці; 3 — Городок; 4, 5 — Бакота; 6 — Рудківці.

13. с. Малий Берг Новоушицького району Хмельницької області (пункт 23).

В 300 м на південний захід від села, на другій терасі лівого берега Дністра, між струмком і ярмом на площі 100×100 м виявлено давньоруську кераміку (рис. 2, 8). На поверхні помітні плями жител, скупчення печини, перепалене каміння, кістки тварин та кераміка.

14. с. Мар'янівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 16).

В 2 км від південно-західної околиці села у відслоненнях першої надзаплави лівого берега Дністра, на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні простежено культур-

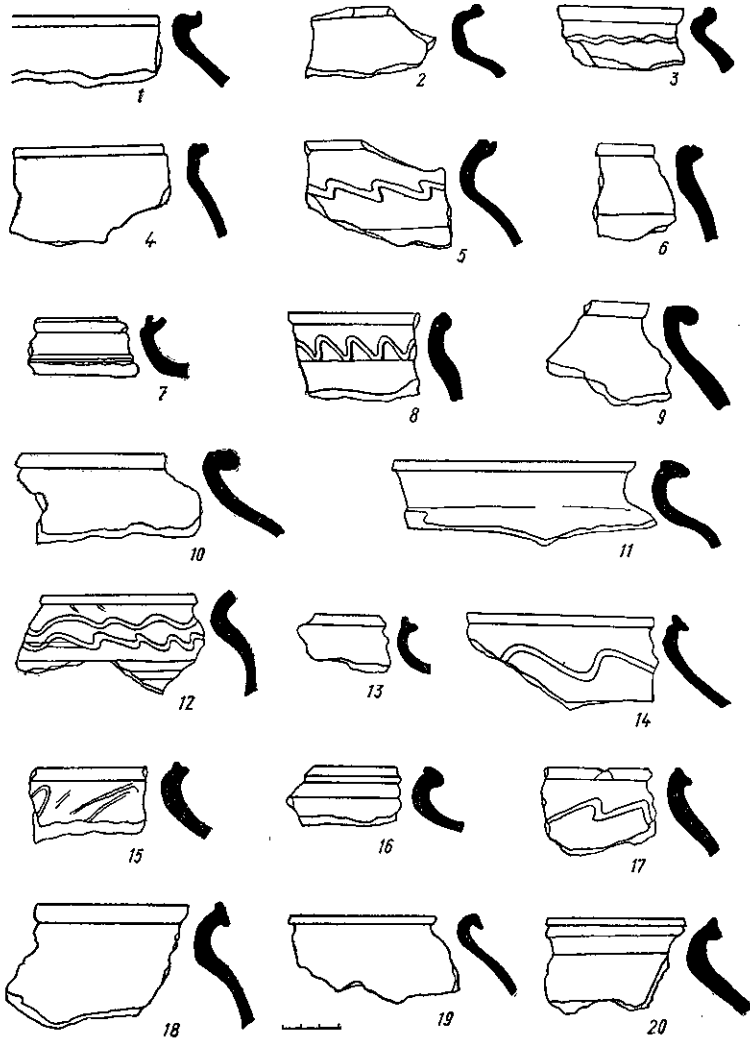

Рис. 4. Зразки давньоруської кераміки XII—XIII ст. з території Середнього Подністрів'я:

1, 13 — Вільхівці; 2, 6, 7, 16 — Слобідка Малинівська; 3, 11, 12, 14 — Гордівці; 4, 19 — Городок; 5, 8, 15, 17 — Устя (Тернопільська область); 8, 10 — Мар'янівка; 13, 20 — Велика Слобідка.

ний шар потужністю до 0,7 м, який тягнеться на 250 м. Досліджене заповнення землянок завглибшки до 2 м, де трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 9, 10). В огореннях зустрічаються також слов'янські черепки другої половини I тисячоліття н. е.

15. с. Непоротово Сокирянського району Чернівецької області (пункт 22).

В 4 км на північний захід від села проти вустя лівобережної притоки Дністра—Данилового струмка, в огореннях першої тераси правого берега Дністра заввишки 6—7 м, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар завтовшки 1,2 м, з давньоруською керамікою.

16. с. Перебиківці Хотинського району Чернівецької області (пункт 2).

В 2,5 км на захід від центра села розташоване давньоруське поселення, яке займає край першої тераси. На площі 300×50 м виявлено фрагменти давньоруської кераміки. У береговому зсуві простежено напівземлянку з темним заповненням.

17. с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області (пункт 24).

В 4 км на захід від села на першій терасі неглибокої балки в урочищі Сінне, на площі 150×50 м знайдено фрагменти давньоруської та ліпної ранньосередньовічної кераміки. На поверхні знайдено залізний асиметричний наральник завдовжки 25,5 см і завширшки 14 см (рис. 3, 6).

18. с. Слобідка Малинівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 11).

У західному напрямку від села, на мисовидному виступі лівого берега Дністра, завширшки 30 м, на площі 400×200 м трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 2, 6, 7, 16).

19. с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 13).

У центрі села, на першій терасі лівого берега Дністра завширшки 2—3 м, протягом 1 км тягнеться поселення завширшки 150 м. На поверхні трапляється давньоруська кераміка і перепалена глина. В оголеннях берега простежується культурний шар, завтовшки 0,4 м, який міститься на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні.

20. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 20).

На захід від села, в урочищі Гуки, на першій терасі лівого берега Дністра, на площі 250×50 м зустрінуто давньоруську кераміку. В берегових зсувах простежено кілька напівземлянок, в заповненні яких виявлено давньоруську кераміку. На цій же площі розташоване слов'янське поселення другої половини I тисячоліття н. е.

21. с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 7).

На території балки, що розташована на схід від села, на правому березі р. Жванчик, на площі 150×80 м зібрано давньоруську кераміку. Тут же трапляються фрагменти трипільського посуду.

Городища

22. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 21).

На західній околиці села (у 300 м від цегельного заводу), на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра завширшки 10 м розташоване невелике кільцеподібне городище діаметром близько 30 м, яке обнесене дуже поруйнованим валом. З напільного боку помітні залишки рову. На поверхні та зсувах трапляються фрагменти давньоруської кераміки.

23. с. Устя Мельниці — Подільського району Тернопільської області (пункт 1).

Городище розташоване в 1 км на південь від села, на скелястому лівому березі Дністра, завширшки 50 м, який стрімко обривається до долини р. Нічлави. Воно підпрямокутної форми, з майданчиком, нахиленим від ріки. Вздовж берегового схилу довжина городища становить 105 м, максимальна ширина — 65 м. З усіх боків, крім лінії берега, простежено залишки валу завширшки до 1,5 м при ширині основи 3 м. З заходу і півдня городище укріплено ровом завширшки 10—15 м і завглибшки 5—8 м. З півночі до нього прилягає яр завглибшки до 30 м, на дні якого протікає струмок. На стрімкому південному схилі яру, на висоті 15 м розташована штучна тераса — бойовий майданчик завширшки 4 м.

З північного і південно-західного боків до городища прилягає посад, де зібрано давньоруську кераміку (рис. 2, 1, 2, 6; 4, 5, 15, 17) та залізні шлаки.

На північ від городища розташований могильник. Поховання в кам'яному ящику було зруйноване під час оранки. Можливо, могильник зв'язаний з городищем.

24. с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 14).

Городище мисовидного типу розташоване на лівому низькому березі Дністра при впадінні в нього р. Смотрич. В плані воно нагадує рівнобедрений трикутник з розмірами сторін — 36, 38, 39 м, який обнесено валом. Трикутник своєю основою спрямований до високої нависаючої скелі (рис. 5).

Вал найкраще зберігся з боку скелі, де його висота становить 0,7—0,8 м. З цього ж боку простежується рів, майже занесений зсувами, первісна глибина якого досягла 2 м.

Для вивчення стратиграфії городища було викопано траншею завширшки 1 м і завдовжки 37 м, яка йшла від верхів'я до основи трикутника. На глибині 0,35—0,40 м від сучасного рівня було виявлено культурний шар давньоруського часу завтовшки 0,4 м. В ньому виявлено кераміку XII—XIII ст., кістки тварин, мушлі, вугілля тощо. Нижче виявлено культурний шар VI—VII ст. н. е. та скіфського часу. Між різночасовими горизонтами чітко простежувалися стерильні прошарки ґрунту.

У східному куті городища розчищено залишки глинобитного вогнища давньоруського часу розмірами 0,6×0,4 м.

Розріз валу і рову показав, що укріплення було збудовано у давньоруський період.

Для сільських неукріплених давньоруських поселень Середнього Подністров'я характерне розташування на перших або других надзаплавних терасах водоймищ та балок, поблизу чорноземних ґрунтів і лук. Площа, на якій простежуються залишки культурного шару, займає декілька гектарів.

Укріплені городища розташовуються на підвищеннях або займають низинні ділянки. Вони бувають мисовидні, у формі природного останця або оточені кільцевим валом.

За соціальним змістом городища не були однорідними. Очевидно, городище в с. Устя Тернопільської області, площа дитинця якого становить близько 6,5 га і до якого прилягає великий посад, було давньоруським містом — центром ремесла і торгівлі. Невелике городище в с. Устя Хмельницької області, найімовірніше, слід інтерпретувати як фортецю — військове укріплення. Під час розкопок тут не виявлено житлових будівель. Фортеця, напевно, контролювала пересування суден по Дністру, своєчасно повідомляю-

Рис. 5. Загальний вигляд городища в с. Устя Хмельницької області.

чи про небезпеку, та давала першу відсіч ворогові. Жільцевидне городище біля с. Ушиця слід, очевидно, розглядати як феодальний двір — загородній князівський замок, який містився поблизу давньоруського міста Ушиця. Залишки останнього разом з укріпленнями знівельовані багатотіковими будівельними роботами в Старій Ушиці. Можливо,

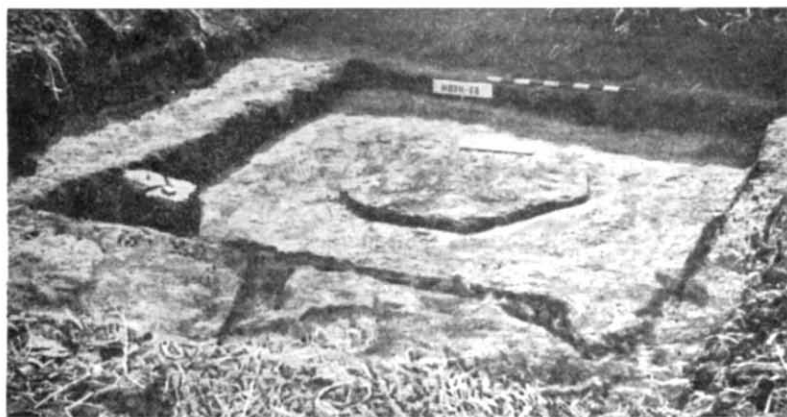

Рис. 6. Напівземлянка з Городка.

його сліди простежено на території середньої школи, де зібрано багато фрагментів давньоруської кераміки.

Виявлені під час розкопок житла були однокамерними, прямокутними напівземлянками (рис. 6; 7).

Найбільш масовим матеріалом давньоруських пам'яток Середнього Подністров'я є гончарна кераміка, виготовлена на вдосконаленому гончарському колі. Більшість виробів червоного або сірого кольорів виготовлено з добре відмудленої глини, інколи з домішками піску в тісті. Посуд доброго виналу з одноколірним або триколірним зламом. Випал провадився в спеціальних гончарських горнах, які в Середньому Подністров'ї виявлено у Васильові⁸ та Луці-Врублівецькій⁹.

Кераміка представлена переважно горщиками, які, в залежності від профілювання вінець, можна поділити на декілька типів.

До першого типу належать горщики з короткою вертикальною або нахиленою шийкою та дуже відігнутими назовні округленими вінцями з рівчачком з внутрішнього боку (рис. 4, 1—7, 10). Як різновидність цього типу трапляються вінця без рівчачка (рис. 4, 8, 9). Серед орнаментальних мотивів є врізна хвиля та горизонтальні лінії (рис. 4, 3, 5—8). Горщики цього типу були поширені на всіх землях Київської Русі¹⁰.

Для другого, найбільш поширеного типу характерна коротка вигнута чітко виражена шийка та короткий різко відігнутий назовні вінчик, край якого зрізаний навскіс (рис. 4, 11—20). З внутрішнього боку нерідко простежується рівчачок (рис. 4, 11, 13, 14, 16, 18, 20). Фрагменти посуду цього типу орнаментовано хвилястими (рис. 4, 12, 14, 15, 17) або горизонтальними (рис. 4, 11, 20) врізними лініями. Такий посуд поширений виключно на території Галицької землі. Лише в Польщі та на Волині виявлено поодинокі фрагменти подібних вінців¹¹.

Третій тип представлений фрагментами горщиків з плавно вигнутою або чітко вираженою шийкою з відігнутим назовні, горизонтально зрізаним вінцем (рис. 2, 1, 2,

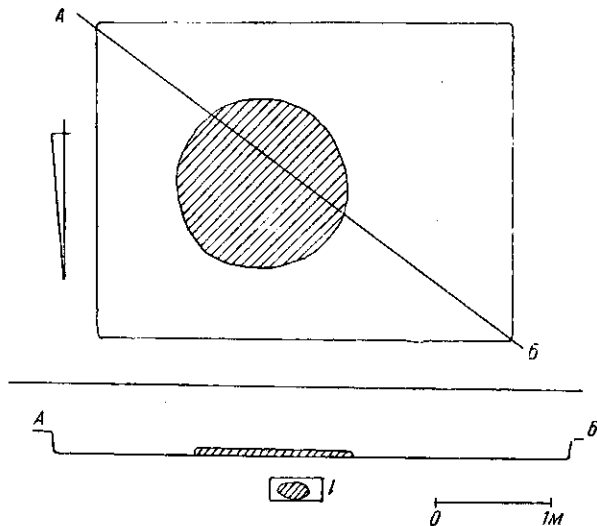

Рис. 7. План та розріз напівземлянки з черенем з Городка.

7, 8), інколи з рівчачком з внутрішнього боку (рис. 2, 7, 8). Посуд орнаментований заглибленими хвилястими лініями (рис. 2, 1, 2) та навскісними штрихами (рис. 2, 7). Цей тип кераміки також характерний для Галицької землі. Посудини з подібними вінцями відомі лише в Чехословаччині¹².

Серед давньоруської кераміки Середнього Подністров'я трапляються конічні покришки, прикрашені врізним орнаментом (рис. 2, 6). Найбільш поширені вони в Галицькій землі, але трапляються і на інших територіях¹³.

Крім кераміки, на давньоруських пам'ятках Пониззя виявлено вироби з заліза. До предметів сільськогосподарського виробництва належить широколопатовий асиметричний наральник завдовжки 25,5 см, який знайдено на поселенні Рудківці (рис. 3, 6). Подібні наральники були поширені в давньоруський час¹⁴, але відомі і на пам'ятках кінця I тисячоліття н. е.¹⁵

З Городка походить наконечник протикольчужної черешкової стріли з круглим перехватом та ромбовидним в перерізі вистрєм (рис. 3, 3). Довжина виробу — 6 см. Подібні стріли були поширені у XI—XIII ст. Вони виявлені під час розкопок у Вишгороді, на Райковецькому городищі, Ізяславі, Новгороді та в багатьох інших місцях¹⁶.

У Бакоті виявлено залізну сокиру та ножиці, виготовлені з двох частин, які з'єднано за допомогою заклепки (рис. 3, 4, 5). Аналогічні ножиці відомі з Княжої гори в Каневі¹⁷. З інших залізних побутових предметів у Вільховцях знайдено ніжик завдовжки 8,5 см з плоским черешком та стержень завдовжки 7 см (рис. 3, 1, 2).

У напівземлянці з Городка виявлено верхній жорновий камінь діаметром 70 см з отвором у центрі. Цікаво, що під час розкопок сільських поселень у Городку і Бакоті знайдено скляні наручні браслети, які довгий час вважалися прикрасою міських жінок.

На основі керамічного матеріалу та інших знахідок пам'ятки Пониззя можна віднести до XII—XIII ст. Проте не виключено, що широкі розкопки дозволять виявити більш ранні та пізніші матеріали.

Роботи по вивченню старожитностей XII—XIII ст. на лівобережжі Середнього Дністра тільки розпочинаються. Але навіть одержані результати показали, що за характером археологічного матеріалу (особливо кераміки) давньоруські пам'ятки Пониззя повністю відповідають старожитностям Галицької Русі, що пояснюється економічною, культурною і політичною єдністю даного району.

Досить актуальним є вивчення давньоруських пам'яток X—XI ст., які на лівобережжі Дністра майже не відомі. Поки що лише на поселенні в Бакоті виявлено житло та кілька господарських ям з давньоруською керамікою X—XI ст. Їх вивчення дасть можливість висвітлити питання формування і становлення Пониззя як адміністративного району Галицької землі.

¹ Батушков П. И. Подолія. Историческое описание. Спб., 1891, с. 1.

² ПСРЛ, т. II, с. 169, 179.

³ Там же, с. 84, 179.

⁴ Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, с. 65—124.

⁵ Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Кам'янець-Подільський, 1965, с. 36—37.

⁶ Раппопорт П. А. Военное зодчество западноукраинских земель X—XIV вв. Л., 1967, с. 17.

⁷ Тиханова М. А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Врублевцевой Хмельницкой области.— КСИА АН СССР, 1955, вип. 4, с. 46; Зильманович И. Д. Древнерусская гончарная печь в с. Лука-Врублевцевая.— В кн.: Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, с. 87—88.

⁸ Тимощук Б. О. Північна Буковина..., с. 82—83.

⁹ Зильманович И. Д. Древнерусская гончарная печь..., с. 87—88.

¹⁰ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.— КСИА АН СССР, вип. 120, 1969, с. 6—7.

¹¹ Там же, с. 8.

¹² Там же, с. 8—9.

¹³ Там же, с. 13.

¹⁴ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. К., 1960, с. 55, рис. 24, 10.

¹⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, с. 321, табл. XXXVII, 1, 2.

¹⁶ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие.— САИ, 1966, Е1-36, с. 85.

¹⁷ Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. К., 1968, с. 151, табл. 1, 7.

о. м. приходнюк

Древнерусские памятники Среднего Поднестровья

(разведки 1968—1969 гг.)

Резюме

На территории Среднего Поднестровья в древнерусское время сформировался административный район с центром в Бакоте, известный под названием Понизье. Археологически эта территория изучена недостаточно, особенно левый берег Днестра, где проводились лишь эпизодические раскопки древнерусских памятников. Слабая изученность левобережья Среднего Поднестровья заставляет более внимательно относиться к древнерусским материалам, которые стали известны в последние годы по разведкам и разведывательным раскопкам на городище в Устье, на поселениях в Городке и Бакоте. Публикуемый археологический материал является интересным источником к изучению Среднего Поднестровья в XII—XIII вв.

А. П. САВЧУК, Ю. В. КОСТЕНКО

Дослідження археологічних пам'яток у Баришівському районі Київської області

Влітку 1974 р. в зв'язку з організацією Баришівського історико-краєзнавчого музею активісти Товариства охорони пам'яток історії і культури УРСР провели облік археологічних знахідок, виявлених на території району, в основному в долині середньої течії р. Трубіж. Найцікавіші з них відібрані для експозиції музею. Проведені також нові розвідки і розкопки.

Серед знахідок привертає увагу велика кількість виробів з кременю, зокрема мезолітичних типів. Протягом багатьох років вони збирались на пісчаному мисі серед торфовища в урочищі Р'язці поблизу с. Коржі¹. Всього тут зібрано близько 2 тис. кременів, четверта частина яких оброблена. В їх числі вперше зафіксовані, щоправда,